

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

**Međunarodna naučna konferencija Zbornik radova:
75. godišnjica prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a:
Povijesna utemeljenost obnovljene državnosti Bosne
i Hercegovine u 20. i 21. stoljeću**

Pejanović, Mirko; Pašalić Kreso, Adila; Katz, Vera

2019

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/ef58bfde-76e0-41d3-b896-eeb74ce41efe>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

POVIJESNA UTEMELJENOST DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Zijad Šehić*

Sažetak

U članku autor ukazuje na historijske prijelomnice, ključne za izgradnju identiteta bosanskohercegovačke posebnosti i paradigme jedinstva u različitosti. Promatra dugu genezu bh. državnosti, od vremena Kulina bana (1180–1204) u kojem je afirmirana srednjovjekovna bosanska država, koja je svoju kulminaciju doživjela tokom vladavine Tvrtka I Kotromanića (1353–1391) kada je postala kraljevinom (1377). Period osmanske, austrougarske i uprave Kraljevine SHS / Kraljevine Jugoslavije autor promatra u kontekstu međunarodne diplomatije, javnog i tajnog aspekta nacionalnih težnji prema Bosni i Hercegovini te metodama njihove realizacije. Procesu obnavljanja državnosti Bosne i Hercegovine posvećena je posebna pažnja. Ukazano je na proces disolucije SFRJ i pokušaje osporavanja državnosti Bosne i Hercegovine, naglašavajući značaj probosanskih snaga koje su bile zaslužne za očuvanje nezavisnosti, cjelovitosti i suvereniteta međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: državnost, Bosna i Hercegovina, ZAVNOBiH, nacionalizam, ideologija

Bosna je imala sudbinu da bude markacija Istočnog i Zapadnog Rimskog carstva, a kasnije i velikih svjetskih civilizacija, islama i kršćanstva. Na njenom području ispreplitali su se interesi velikih kulturno-civilizacijskih centara (Rima i Bizanta, Beča i Carigrada, Ruskoga carstva...). Međutim, imala je unutrašnju snagu da sačuva svoj vlastiti identitet i u velikoj mjeri da uspostavi svoju posebnu vrijednost koju je bilo moguće demonstrirati filozofski načinima mišljenja njene Crkve Bosanske i demonstrirati kulturnom produkcijom, u velikoj mjeri, originalnim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima velike raznovrsnosti, stećaka. Specifična bosanska kultura, koja se pojavila s novim filozofijama i novim kulturnim utjecajima, formirala je nukleus prema

---

* Prof. dr., Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu. E-mail: zijad.sehic@gmail.com

kojem je Bosna uvijek zadržala jedinstvenost. Za razliku od njenih bliskih susjeda i posebno zbog njenog tradicionalno visokog kulturnog stepena egzistencije, samo je Bosna pažljivo sačuvala nadgrobne spomenike od najranijih vremena. U njoj su se mogli naći antički tumuli, a onda stećci – bosanski razvijeni srednjovjekovni oblik groba i s njima posebna forma nadgrobnih spomenika. U prošlosti su poštovana mjesta na bosanskoj zemlji za sve mrtve, zato što su svi htjeli zaslužiti isti vječni počinak. U tom je pogledu bosanska kultura i civilizacija bila jedinstvena: uprkos brojnim ratovima u prošlosti sakralni objekti bili su pošteđeni uništavanja, zahvaljujući tradiciji bosansko-hercegovačkog stanovništva (Šehić 2004).

Prema fragmentarnim i malobrojnim izvornim pokazateljima, u dužem vremenskom periodu ranosrednjovjekovlja, Bosna se pojavno predstavlja kao zaokruženi teritorijalni i politički izraz uklopljen u jače susjedne političke cjeline na jugoistoku Evrope. Prve pouzdane vijesti o Bosni potječu iz X stoljeća. U spisu “De administrando Imperio” bizantski car Konstantin VII Porfirogenet je pominjao Bosnu (“horion Bosona”), s dva grada: Katera i Desnek. Uz rijeku Bosnu, u visočkom bazenu, slavenski embrion se teritorijalizirao i otvarao svoju politogenezu. U XII stoljeću Bosna je bila značajno položena između jakih političkih okvira Bizanta i Ugarske, koji su dominirali političkom kartom jugoistoka Evrope. Vrijeme Kulina bana (1180–1204), jednog od najvećih i najvažnijih gospodara u povijesti Bosne, predstavljalo je potpunu afirmaciju razvojnog izraza srednjovjekovne bosanske države kao političke cjeline na historijskoj pozornici, kada je postala značajan faktor u političkoj shemi jugoistoka Evrope. Od vremena bana Kulina počela je njena političko-ekonomska stabilizacija i širenje, njezino trgovačko otvaranje i napredak kulturnog života. Poznata je bila njegova povelja dubrovačkim trgovcima iz 1189. godine, kojom im je dozvolio da slobodno trguju po Bosni. To je prvi poznati međunarodni ugovor Bosne, a njen sadržaj otkriva mnogo činjenica iz njenog života. Iz sadržaja povelje očituje se da je tada postojala relativno uređena država s vladarskom kancelarijom, sa službenicima čestnicima, predstavnicima banove vlasti po župama, koji su bili odgovorni za sigurnost na svome području (Nilević 1998: 58; Šehić i Tepić 2002: 16). Kulminaciju teritorijalnog širenja i političkog izraza Bosna je doživjela u drugom dijelu vladavine Tvrtka I Kotromanića (1353–1391), a od 1377. postala je Kraljevina (Nilević 1998: 59; Šehić i Tepić 2002: 18). Nakon Tvrtkove smrti slabilo je jedinstvo bosanske države, a razvojni luk unutrašnjopolitičkog ustrojstva doživio je značajne promjene. Politička karta srednjovjekovne Bosne bila je sužena smanjivanjima i gubicima teritorija. Globalna shema jugoistoka Evrope ponovo se izmijenila. Osmanlije su se tada pojavile na granici Bosne. Po-

što je pregazio Bosnu, smaknuo kralja i u osvojene tvrđave postavio svoju posadu, sultan Mehmed Fatih naredio je povlačenje umorne i dobro iscrpljene glavnine svoje vojske. Srednjovjekovna bosanska država nije sama od sebe propala, niti je “jednim udarom noge srušena kao crvotočna zgrada”, kako je pisao Vladimir Ćorović, nego je prema onome kako je iz Venecije pisano u Firencu 14. VI 1463. pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo – *ardet ante oculos opulentimum regnum* (Šehić i Tepić 2002: 20-21; Šunjić 1998: 93-94)! Nakon što su srušili srednjovjekovnu bosansku državu, osmanske vlasti su na njenom teritoriju osnovale Bosanski sandžak (Šehić i Tepić 2002: 56; Zlatar 1998: 97). Bosna je jedina od svih južnoslavenskih i drugih balkanskih i srednjoevropskih država, nakon gubitka državne samostalnosti, kao osmanska upravno-teritorijalna jedinica, u kontinuitetu zadržala i sačuvala svoje historijsko i geografsko ime. Do 1580. godine osvojena područja u Bosni bila su uključena u Rumelijski i Budimski ejalet. Vojni razlozi nametali su potrebu da se područje Bosne organizira u jedinstvenu cjelinu sposobnu da vlastitim snagama vodi samostalne ofanzivne akcije. Zbog toga je 1580. bio uspostavljen Bosanski ejalet (pašaluk, beglerbegluk) (Šehić i Tepić 2002: 58; Zlatar 1998: 126).

Pad srednjovjekovne bosanske kraljevine pod vlast Osmanske Carevine imao je krupnih posljedica na etnički sastav i seobe stanovništva. Postepenim prelaskom na islam domaćeg stanovništva i doseljavanjem pripadnika islama iz drugih područja Carstva, stvoren je novi duhovno-vjerski okvir islam – katolicizam – pravoslavlje, a u njegov kulturni i etnički mozaik od 1565. ulazili su i španski Jevreji – Sefardi. Velika etnička pomjeranja i kolonizacije vršene od sredine XV do kraja XVIII stoljeća na tlu Bosanskog ejaleta utjecala su na kulturna i civilizacijska diferenciranja, ali i na međusobna približavanja i prožimanja (Šehić i Tepić 2002: 74-75). Sve do kraja XVIII stoljeća u Evropi je vladala krajnja vjerska netrpeljivost. Za razliku od tog načela Bosna nikada nije bila građena na vjeri ili etnosu, čak ni u vrijeme opće primjene principa u Evropi *Cuius regio, eius religio*. Samo u Bosni, kao nigdje drugdje u Evropi, mogle su se na rastojanju od 1 kilometra susresti najvažnije bogomolje triju monoteističkih religija, judaizma, islama i kršćanstva u katoličkom, pravoslavnom i protestantskom obliku. U Bosni je to izgledalo sasvim normalno: zajednički, razlikama obogaćen život u kojem Bog spaja, a ne razdvaja ljude i u kojem ih vjera ujedinjuje, a ne razjedinjuje (Šehić 2008: 107).

Balkanski prostor predstavljao je specifično područje na kome su se susretale bliske zajednice vjernika koje su osiguravale zajedničko vjerovanje, vrijednosne sisteme i norme ponašanja. Malo ima primjera u Evropi da je konfesionalna pripadnost utjecala na formiranje nacionalnog identiteta kao u

Bosni i Hercegovini. Tome je doprinijela okolnost da su pojedine vjerske zajednice dug historijski period živjele izmiješane i bile okrenute različitim kulturnim izvorištima i civilizacijskim okvirima i razvijale se unutar duhovnog i kulturnog kruga koji je u dobroj mjeri određivao socijalno-historijski status i, konačno, nacionalni identitet. U specifičnim uvjetima razvoja nacionalnih pokreta u multietničkoj i multikulturalnoj sredini, konfesionalna diferenciranost nije dopuštala da ojačaju integrativne snage bosanskohercegovačkog društva. Na malom bosanskohercegovačkom prostoru ukrštale su se ideje ilirizma, slavenstva, bošnjaštva, osmanizma, srpstva i hrvatstva, u različitim varijantama, ali nijedna od njih nije uspjela da u XIX stoljeću uhvati dublje korijene. (Šehić 2008: 107)

Granice Bosne stoljećima su se oblikovale kroz ratove i međunarodne ugovore koji su registrirali njihove ishode. Prvi od serije tih ugovora u kojim se izričito spominje Bosna bio je Karlovački mir iz 1699, koji su slijedili Požarevački mir 1718, Beogradski 1739. i Svištovski 1791. godine. Stanje uspostavljeno tim ugovorima potvrđeno je Završnim aktom Bečkog kongresa iz juna 1815, kojim su njegove potpisnice Austrija, Velika Britanija, Pruska i Rusija priznale sultana za legitimnog vladara i time gospodara osmanskih balkanskih posjeda. Time su implicitno priznate postojeće granice Bosanskog ejaleta. (Šehić i Tepić 2002: 8)

Od sredine XIX stoljeća, kada je pitanje raspada Osmanskog Carstva ušlo u akutnu fazu, porastao je interes evropskih država za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica te nove politike bilo je otvaranje konzulata evropskih država u Bosanskom ejaletu: Austrije 1850, Francuske 1853, Velike Britanije 1856, Rusije 1857, Italije 1862. i Pruske 1864. godine. Poseban interes za Bosnu i Hercegovinu pokazivala je Austrija, koja je u Sarajevu otvorila generalni konzulat, a u Banjaluci, Brčkom i Mostaru vicekonzulate. Od tada se u Bosnu i Hercegovinu upućuju vojni i politički stručnjaci, novinari, putopisci, uhode..., sa zadatkom da upoznaju i opišu zemlju i pridobiju stanovništvo za svoju politiku. (Šehić i Tepić 2002: 186)

Ruski publicist Nikolaj Jakovljevič Danilevski je 1870. u seriji članaka objavljenim u časopisu *Zarja*, pod naslovom *Rusija i Balkan*, najavio *propast dekadentne Europe, čije će vođstvo preuzeti moralno moćnija Rusija*. Danilevski je Balkan smatrao prostorom koji je historijski bio zadat velikim silama. Smatrao je da su na tom prostoru Osmanlije sačuvale južne Slavene od germanizacije i katolicizma, a da je Monarhija Zapad ponovo spasila od Osmanskog Carstva i islama. Budući da su ti historijski zadaci bili ispunjeni, tvrdio je da su te dvije sile izgubile smisao daljeg postojanja, a na njihovo mjesto trebala da stupi moćnija i moralnija Rusija. Danilevski je već tada

označio geografsku kartu koja se 1919. godine i ostvarila: na njoj su bile upisane češko-moravsko-slovačka država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, bugarska, rumunska i mađarska država. Rukopis Danilevskog u Rusiji je bio koncept za praktičnu politiku i smatran je *političkom Biblijom sa deset zapovijedi carske spoljne politike* (Šehić 2005: 23). U vrijeme kada je pisao Danilevski u Srbiji se prišlo realizaciji njenih ranije formuliranih spoljno-političkih ciljeva, usmjerenih na uključenje oblasti koje su na historijskoj i etničkoj osnovi smatrane srpskim. U tom su se pravcu kretala nastojanja da se *ideja o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji prenese i proširi među pravoslavnim stanovništvom*.¹

Poraz Austrije u ratu s Francuskom (1859) i Pruskom (1866) preorijentisao je politiku Habsburgovaca na istok. Posljedica te političke preorijentacije bio je Šenbrunski sporazum, kojim je Rusija 1873. priznala Austro-Ugarskoj da ima vitalnih interesa u Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarska je smatrala da zaposjedanjem Bosne i Hercegovine ostvaruje značajne ciljeve: u strateškom smislu osigurava posjedovanje Istre i Dalmacije, poduzima značajan korak u ekonomskom i političkom prodoru na jugoistok, sprečava stvaranje velike države na južnim granicama, osigurava svom kapitalu značajno privredno područje, a zaposjedanjem Bosne i Hercegovine bilo bi nepotrebno održavanje Vojne Krajine, jer bi ona tada preuzela njenu pograničnu ulogu. (Imamović 1976: 13)

Članom XXV Berlinskog mirovnog ugovora, Austro-Ugarska je dobila pravo da okupira i upravlja pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. Ugovorom je bilo određeno da ona ima pravo da na području Novopazarskog sandžaka drži svoje garnizone, o čemu će se naknadno sporazumjeti s Portom. Sporazumom zaključenim u Carigradu, 21. aprila 1879, Austro-Ugarska je uvela svoje garnizone u Sandžak prepuštajući Porti upravu i administraciju. Član XXV Berlinskog ugovora i Carigradska konvencija predstavljali su jedine međunarodne akte kojima se određivao državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine. Ona je državno i međunarodno-pravno pripadala Osmanskom Carstvu, čija su suverena prava bila očuvana. Berlinskim ugovorom velikih evropskih sila izmijenjene su istočne i jugoistočne granice Bosne i Hercegovine prema Srbiji i Crnoj Gori. Srbija je dobila formalnu nezavisnost i Mali Zvornik, a Crnoj Gori je priznata nezavisnost i dodijeljeni su joj Nikšić, Vilića, Vrbica, Krstac, Mratinje, ušće Pive i Tare, Žabljak i Kolašin, koji su do tada bili u sastavu Bosanskog vilajeta. (Imamović 1976: 13)

---

¹ Ti ciljevi datiraju od osnivanja nove srpske države 1830, a njihovoj realizaciji pristupilo se 60-ih godina XIX stoljeća.

Kao što je međunarodno-pravni položaj Bosne i Hercegovine ostao neriješen, tako je i njen položaj unutar Monarhije i odnos prema Austriji i Ugarskoj bio nedovoljno definiran. Okupirana Bosna i Hercegovina nije pripadala ni austrijskoj ni ugarskoj polovini Monarhije, nego je smatrana općedržavnim područjem u čijoj su upravi učestvovala Zajednička vlada i vlade obiju država Monarhije. U takvim uvjetima izgrađivana je posebna uprava s brojnim “zemaljskim ustanovama”. Vrhovna vlast pripadala je Zajedničkoj vladi, u čije je ime administraciju vršilo Zajedničko ministarstvo finansija, što nije bio slučaj ni s jednom pokrajinom ili zemljom u Monarhiji. (Kraljačić 1983: 37-38)

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine austrougarska administracija poduzela je brojne privredne, socijalne i kulturno-političke mjere s ciljem da se u okupiranom području osigura vlast i ujedno osigura paritetan utjecaj Austrije i Ugarske. Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine prema Monarhiji kao cjelini i njenim sastavnim dijelovima Austriji i Ugarskoj zasnivao se na osnovnim zakonima iz 1879. i 1880. godine. Zakonom o carinama i monopolima od 20. decembra 1879. godine Bosna i Hercegovina je bila uključena u austrougarsko carinsko područje. Uporednim austrijskim i ugarskim zakonom od 22. II 1880. godine regulirani su principi uprave i ozakonjen je njen vrlo složen državnopravni položaj unutar Monarhije. (Wessely 1973: 547-562)

Političko pitanje na kojem je trebalo poništiti sultanov suverenitet bilo je uvođenje vojne obaveze u Bosni i Hercegovini. Objava Vojnog zakona 4. novembra 1881. godine izazvala je nezadovoljstvo i bila povod izbijanju ustanaka u istočnoj Hercegovini i južnoj Bosni 1882. godine (Šehić 2007: 31-32). Taj ustanak imao je značajne posljedice na organizaciju okupacione uprave. Za novog zajedničkog ministra finansija došao je Benjamin Kállay, koji je više od dvadeset godina zauzimao najistaknutije mjesto u provođenju austrougarske politike u Bosni i Hercegovini. Za vrijeme njegove uprave kao bitan problem nametalo se rješenje njenog državno-pravnog položaja, što je u više navrata vodilo diskusijama u zajedničkoj vladi. (Kapidžić 1973: 83) Tok vođenih diskusija ukazivao je na spektar divergentnih shvatanja političkih vrhova Monarhije u pitanju aneksije. Zajednička vlada tom je pitanju posvetila dvije sjednice, 23. i 24. oktobra 1882. godine. Na sjednici od 23. oktobra diskutiralo se o potrebi upućivanja budžeta Bosne i Hercegovine delegacijama i tom prilikom bilo je dotaknuto i pitanje aneksije. Predsjedavajući na sjednici grof Kalnoky postavio je pitanje “kakav će stav zauzeti vlada u delegacijama ako dođe do diskusije o izmjeni državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine”. Po njegovom mišljenju trenutno je bilo nemoguće upustiti se u diskusiju o tom problemu, ali je bilo važno da vlada ima zajednički stav kako da se

odbije diskusija, stavljajući do znanja da pitanje aneksije može biti aktualno u budućnosti. (Kapidžić 1965: 135)

Pitanje aneksije Bosne i Hercegovine bilo je ponovo pokrenuto u augustu 1896. godine, a za osnovu je bio uzet spoljnopolitički momenat. Te je godine došlo do krize u Osmanskom Carstvu, koja je bila izazvana jermenskim ustankom i ustankom na Kritu. Pod predsjedanjem ministra spoljnih poslova grofa Goluchovskog održana je 26. augusta 1896. godine sjednica zajedničke vlade, na kojoj se raspravljalo o modalitetima pridruživanja Bosne i Hercegovine Monarhiji, u slučaju aneksije. Ministar Kállay je na toj sjednici iznio tri modaliteta da se okupirane pokrajine priključe Austro-Ugarskoj: da se izvrši podjela između oba područja Monarhije, da se obje provincije prepuste jednom od područja zemalja Monarhije ili da se izvrši pridruživanje provincija kao carske zemlje. Budući da nijedan predloženi modus nije zadovoljavao interese Austrije i Ugarske, posljednja je mogućnost viđena u tome da se u slučaju aneksije okupirano područje proglasi zajedničkim domenom i da se njime upravlja kao kolonijom. Na toj je osnovi trebalo izraditi zakonodavstvo koje bi reguliralo te odnose. (Kapidžić 1965: 144-145)

Nakon Berlinskog kongresa Trojecarski ugovor i Tajna konvencija iz 1881. ograničavali su domet propagande u Bosni i Hercegovini. Do promjene je došlo 1889. godine kada se obrazovala prva radikalna vlada koja je bila usmjerena prema Bosni i Hercegovini, od kada se posebno naglašavao sultanov suverenitet, čime su se željeli pridobiti Muslimani i time otvoriti put za ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom, u kojoj, kako se naglašavalo, živi jedan srpski narod s tri vjerezakona. Taj je stav bio u suprotnosti s hrvatskom nacionalnom propagandom koja je također zastupala tezu o hrvatskom karakteru Bosne i Hercegovine i o hrvatskom nacionalnom osjećanju Muslimana, što je trebalo da otvori put za ujedinjenje hrvatskih zemalja, konceptu unutar kojeg je ulazila i Bosna i Hercegovina. (Juzbašić 2002: 198)

Nasuprot austrofilskoj politici zvanične Srbije, srpski radikali su nastojali zainteresirati evropsku javnost za bosansko pitanje. U Parizu je 1899. godine objavljena knjiga Miroslava Spalajkovića *La Bosnie et l'Herzegovine*, doktorska disertacija odbranjena tri godine ranije. U njoj se tvrdilo da se u Bosni i Hercegovini nalazi najvredniji dio srpske rase i da je za Srbiju i Crnu Goru zadobijanje pomenutih zemalja egzistencijalno pitanje (Südland 1943: 295). Spalajković je naglašavao da se Austro-Ugarskoj mora oduzeti mandat zbog nesposobnosti njene uprave da u Bosni i Hercegovini uspostavi stabilan poredak i riješi agrarno pitanje te da stanovništvo daje prednost povratku pod osmansku vlast u odnosu na svoj položaj pod austrougarskom upravom (Südland 1943: 295). Vladavina Aleksandra Obrenovića u Srbiji predstavljala

je još više lanac neuspjeha nego vladavina njegovog oca. Vrhunac nezadovoljstva izazvao je njegov privatni život, a naročito njegova ženidba kojom je izazvao javno mnijenje i do tada Obrenovićima odane oficire. Oficirska zavjerenička grupa, na čelu s Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom, u noći 29. i 30. maja 1903. ubila je kralja Aleksandra i kraljicu Dragu. Tim događajem, poznatim pod imenom majski prevrat, s historijske pozornice u Srbiji je sišla dinastija Obrenovića, a zajedno s njom i austrofilaska politika koja je ekonomski i politički vezala Srbiju za Austro-Ugarsku. Ubistvo srpskog kraljevskog para značilo je oštar zaokret u odnosima između Beča i Beograda. Novi kurs beogradske vlade i emancipacija od austrougarske prevlasti vodili su zaoštravanju odnosa s Austro-Ugarskom. (Gladt 1972: 402-426)

Kriza koja je izbila u jesen 1908. godine, kada je Austro-Ugarska izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, predstavljala je prekretnicu u međunarodnom političkom životu. Njen tok i rezultati imali su aktivno, katalizatorsko djelovanje na politički scenarij Evrope do izbivanja Prvog svjetskog rata, imajući u vidu prvenstveno suprotnosti Beča i Beograda, višeslojni južnoslavenski kompleks i njime rezultirajuće teškoće Habsburške monarhije (Šehić 2010: 55). Već u vrijeme Aneksione krize pojavila su se brojna djela političara, naučnika i uglednih ljudi iz javnog života, prije svega direktnih sudionika – Austro-Ugarske i Srbije, koji su iznosili svoje stavove u vezi s aktualnim političkim zbivanjima. Ta su djela trebala ujedno pružiti podršku zvaničnim stavovima vlada i evropskoj javnosti ponuditi viđenje postojećih problema, mjerene prije svega vlastitim političkim potrebama.²

Vijest o aneksiji Bosne i Hercegovine objavljena je u Beogradu 2. oktobra 1908. godine. Vodeći političari svih stranaka, kao i štampa, zahtijevali su od ministra Milovanovića energično zauzimanje za srpsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Tri su osnovne misli dominirale u srpskoj javnosti: aneksija je uperena protiv Srbije, čije se zaokruženje steže i priprema spuštanje na Kosovo; aneksija će ubrzati proces denacionalizacije u Bosni i Hercegovini, i zauvijek ih otrgnuti od Srbije; ona će izazvati ustanak u Bosni i Hercegovini, što će prisiliti Srbiju na intervenciju (Đorđević 1962: 530). U razgovoru s njemačkim ambasadorom u Carigradu srpski poslanik Jovan Nenadović je tvrdio: *Aneksija Bosne i Hercegovine je smrt za Srbiju. Ona je preteča aneksije Srbije od strane Austro-Ugarske ili Bugarske, s kojom je bečka vlada saradivala da bi nas uništila. Ali, mi smo već mobilizirali i prolić ćemo i posljednju kap krvi, da bi spasili našu zemlju, ili ćemo časno podleći ... Mi*

² Riječ je prije svega o polemici Beča i Beograda o historijskoj pripadnosti Bosne i Hercegovine. Vidi između ostalog: Cvijić 1908; Douthich 1909; Fournier 1909; Görke 1909; Markowitsch 1908; Radojčić 1960: 146-163; Sax 1909; Šišić 1909.

*smo mali i slabi, ali smo revolucionarni.*³ Utjecajni srpski političar Božidar Marković smatrao je da *aneksijom Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska nije utolila svoju glad i u izgledu je bilo da će prodirati dalje prema jugoistoku. Ako je Srbija sa tri strane opkoljena od Austro-Ugarske,*” smatrao je Marković, *“tada je njeno uključenje u Monarhiju samo pitanje vremena”* (Markowitsch 1908: 13). Nakon proglašenja aneksije, srpska vlada je izradila prijedlog kompenzacija koje je trebalo dati Srbiji i Crnoj Gori u slučaju priznanja aneksije. Prema tom prijedlogu, Austro-Ugarska je trebala narodu Bosne i Hercegovine zajamčiti javna i politička prava u istoj mjeri u kojoj to imaju ostali austrougarski državljani, unutrašnju autonomiju s općim zemaljskim saborom, slobodan razvoj privrede i kulture, a posebno organiziranje crkve i škole. Srbija i Crna Gora su, po tom prijedlogu, trebale podijeliti Sandžak na jednake dijelove i tražiti od Austro-Ugarske ispravak granica u njihovu korist. (Lončarević 1929: 267).⁴

Ishod Aneksione krize 1908/1909. godine promijenio je u velikoj mjeri i metod borbe srpskih organizacija u Bosni i Hercegovini pa se prelazilo na taktiku individualnog terora. U tom cilju osnovana je *organizacija Ujedinjenje ili smrt* u čijem se 1. članu Ustava navodilo da se *u cilju ostvarenja narodnih ideala – ujedinjenja srpstva – stvara organizacija, čiji član može biti svaki Srbin, bez obzira na pol, vjeru, mjesto rođenja, kao i svaki onaj koji bude iskreno služio toj ideji* (Šehić 2015: 100).

Proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine zemlji je bio obećan ustav, da bi se uveo moderni politički sistem. Nakon dugih i sporih priprema, monarh Franjo Josip je 1910. proglasio Zemaljski statut (ustav) za Bosnu i Hercegovinu. Pored ustava, doneseni su Izborni zakon, Zakon o društvima, Zakon o okupljanju i Zakon o kotarskim vijećima. U politički život zemlje uvedene su tri institucije: Sabor, Zemaljski savjet i Kotarsko vijeće. Funkcije Sabora u upravljanju Bosnom i Hercegovinom bile su ograničene. Sabor nije imao ovlaštenja da donosi zakone, nego je mogao samo raspravljati o prijedlozima; nije mogao raspravljati o budžetima ni o imenovanju članova Zemaljske vla-

³ Izvještaj njemačkog ambasadora Marschalla, 9. X 1908. (Lepsius, Bertholdy i Thimme 1925)

⁴ Zahtjev o teritorijalnoj vezi Srbije i Crne Gore temeljio se na projektu srpskog geologa i predsjednika Srpske akademije nauka dr. Jovana Cvijića, razrađenom u njegovom djelu *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*. U osnovi tog projekta bilo je ustupanje jednog pojasa u bosanskohercegovačkoj oblasti od ukupno 10.519,8 km². Tako projektirana nova državna granica između Srbije i Crne Gore s jedne, i Bosne i Hercegovine s druge strane išla bi od Brčkog gotovo direktnim južnim pravcem do jugoistočno od Dubrovnika. Prosječno 30 kilometara široka zona imala je 317.717 stanovnika i u njoj su se nalazila mjesta Brčko, Bijeljina, Zvornik, Srebrenica, Rogatica, Višegrad, Čajniče, Gacko, Bileća, Trebinje i Nevesinje (Cvijić 1909: 49-50).

de ili pojedinih njenih službi. Njegove nadležnosti bile su ograničene uglavnom na rješavanje pitanja lokalnog značaja.⁵

Po ocjeni političkih organa Monarhije Balkanski ratovi 1912–1913. godine pokazali su u Hrvatskoj učvršćenje srpsko-hrvatskog nacionalizma, koji se posebno kod omladine preobrazio u iredentizam. Iako je bilo izvjesne podrške jugoslavenskom programu, službena srpska politika imala je za cilj proširenje i uvećanje srpske države. Balkanskim ratovima bio je ostvaren dio aspiracija Srbije, zadobila je željeni dio Osmanskog Carstva, ali se namjere u pogledu Monarhije nisu mogle ostvariti. Zbog toga su Srbi nazivali Hrvate, Slovence i Srbe u Monarhiji *neoslobođenom braćom* i na uspjehe u Balkanskim ratovima gledalo se kao na ostvarenje jednog dijela plana, dok se vjerovalo da će im Bosna i Hercegovina kao srpska zemlja pripasti. (Šehić 2015: 103)

Na početku 1914. godine svijet je izgledao u cjelini miroljubiv. Istovremeno, u Beogradu je vojna industrija bila u punom zamahu, što je bio znak za skori nastavak Balkanskih ratova. Austrijski bankarski kapital pomagao je snažno, bečki Bodencreditanstalt učestvovao je s 20% u zajmovima Srbije za naoružanje. U proljeće 1914. godine austrijske i njemačke fabrike oružja uskočile su na mjesto francuskih, koje zbog opterećenja nisu mogle ispoštovati dogovorene termine isporuke oružja Srbiji: 200.000 najmodernijih pušaka u proljeće je iz Austrije bilo upućeno u Beograd. Krajem aprila 1914. godine Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine general Oskar Potiorek susreo se s jednim Srbinom koji je bio u bliskim odnosima s vojnim krugovima u Beogradu, i koji mu je prenio poruku da Srbija želi da osnuje Jugoslaviju koja bi obuhvatila cijelo Balkansko poluostrvo – Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Istru, Hrvatsku i Slavoniju, dio Ugarske, Kranjske i dio Koruške i Štajerske. Podjela bi bila izvršena na taj način da bi bile stvorene tri čisto srpske pokrajine, jedna hrvatska i jedna slovenačka. Pokrajine bi bile razgraničene prema konfesijama, i to na taj način da bi bio izvršen transfer stanovništva: 400.000 katolika iz Bosne i Hercegovine bilo bi premješteno u Hrvatsku, dok bi iz Like i Slavonije Srbi (oko 20%) bili premješteni u Bosnu i Hercegovinu. Ta ponuda praćena je porukom da je bolje postići dogovor prije nego Srbi s topovima dođu do Zagreba, a do toga će uskoro doći, jer su sve pripreme već bile poduzete. Balkanski savez imao je cilj da izvrši taj zadatak. Rusiji će se pomoći na taj način što će Srbi mobilisati i time prisiliti Austro-Ugarsku da na njene granice uputi 500.000 vojnika, što će saveznicima omogućiti da se uspješno bore. To će se 1914. stvarno i desiti i Srbija će ispuniti zavjet dat Rusiji. (Šehić 2005: 24)

⁵ Za historijski kontekst događaja u Bosni i Hercegovini u vrijeme aneksione krize i nakon nje vidi šire u: Juzbašić 2009: 183-227; Šehić 2011: 55-85.

Nakon manevara u blizini Sarajeva 26. i 27. juna 1914. prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand je 28. juna, na pravoslavni Vidovdan, stigao u službenu posjetu u Sarajevo. Sudbina kao da se ponovo poigravala sa Sarajevom, koje se neočekivano pretvorilo u epicentar svjetskih zbivanja. Tog 28. juna 1914. godine, grad se priprema da dočeka ugledne goste. Ulice su ukrašene i pune građanstva. Međutim, događaji su bili nepredvidivi. Nedaleko od ćuprije Ćumurije, izvršen je atentat. Nedeljko Čabrinović je bacio bombu na auto u kojem se vozio nadvojvoda sa suprugom. Atentat nije omeo dalje izvođenje programa i ugledni gost je produžio put do gradske Vijećnice. Nakon što je obavljen zvanični protokolarni prijem u Vijećnici, nadvojvoda je sa svojom pratnjom krenuo nazad istim putem. Kod Latinske ćuprije izvršen je drugi atentat. Gavrilo Princip pucao je iz revolvera i ubio nadvojvodu i suprugu mu Sofiju. Nastala su teška vremena u Sarajevu. Bosanskohercegovački sabor je održao žalobnu sjednicu i osudio atentat. Vijest o atentatu ubrzo je obišla svijet... Uskoro je ratni plamen zahvatio Evropu. Počeo je Prvi svjetski rat. Do tada najkrvaviji rat na našoj planeti. (Šehić 2005: 25)

Prvi svjetski rat donio je jugoslovenskim narodima velike patnje i stradanja, ali je i otvorio realne mogućnosti za stvaranje zajedničke države. Glavni nosioci jugoslovenskog programa bili su srpska vlada i Jugoslovenski odbor. Vladajući krugovi Srbije u načelu su se izjašnjavali o mogućnostima stvaranja jugoslavenske države prostim proširenjem granica Kraljevine Srbije na Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Južnu Dalmaciju, Vojvodinu i Srijem. Drukčiji stav na ujedinjenje južnoslavenskih naroda imali su političari iz južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske, koji su na početku rata emigrirali u inostranstvo i 30. aprila 1915. godine osnovali *Jugoslovenski odbor*, čije je sjedište bilo u Londonu. Smatrali su da treba da se izvrši ujedinjenje u jugoslavensku državnu zajednicu, koja bi bila stvorena na najdemokratskiji način, na bazi priznanja južnoslavenskim narodima punog prava na samoopredjeljenje (Šehić i Tepić 2002: 225). U nastojanjima da se spriječi raspad Austro-Ugarske i riješi jugoslavensko pitanje, u okvirima Monarhije u toku Prvog svjetskog rata pojavile su se različite državno-pravne kombinacije vezane za Bosnu i Hercegovinu. U vrlo dramatičnim danima, nakon neuspješne ofanzive austrougarske armije i protivofanzive srpskih snaga, 12. i 13. decembra 1914. u Petrovaradinu su vođeni povjerljivi razgovori između zemaljskog poglavara BiH generala Potioreka i izaslanika Zajedničkog ministarstva finansija, odjelnog predstojnika dr. Lajoša Thálloczyja, o budućem položaju BiH. Po Potiorekovom mišljenju, pojam zajedničkih zemalja, odnosno kondominij Austrije i Ugarske u Bosni i Hercegovini je trebao da prestane jer nije donio nikakvih rezultata. Tražeći rješenje unutar postojećeg dualističkog okvira, predlagao je

diobu Bosne i Hercegovine između Austrije i Ugarske (Šehić 2010: 169). Po njegovom planu, Austriji bi pripali bosanski kotarevi uz rub Dinarskih planina: Glamoč, Livno, Bugojno (bez D. Vakufa), Županjac, Prozor, zatim čitava Hercegovina s kotarevima Konjic, Ljubuški, Mostar, Stolac, Ljubinje, Bileća, Trebinje, Gacko, Nevesinje; zatim, da bi se u primjeni pariteta teritorijalno graničila sa Srbijom, kotarevi Foča i Čajniče u cjelini, a od višegradskog kotara južni dio, a od sarajevskog trnovski dio. Kako bi od takve podjele bila veća korist za Ugarsku, Potiorek je predložio da se austrijskom dijelu pripoji još sjeverozapadna Bosna (kotarevi Petrovac, Ključ, Sanski Most, Varcar-Vakuf i jugozapadni dio jajačkog kotara) (Šehić 2010: 169). U vezi s političkim i vojnim razvojem nakon 1914. godine pojavile su se nove kombinacije s Bosnom i Hercegovinom. Nasuprot Potiorekovom planu, javio se plan ugarske vlade koji je predviđao potpunu aneksiju Bosne i Hercegovine u ugarsku polovinu Monarhije. Na sjednici 2. oktobra 1915, ugarska vlada je službeno usvojila plan o priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj, uz zahtjev da se u njoj ukinu svi oblici autonomnog političkog života, dok se ne učvrsti u njoj položaj Monarhije, odnosno Ugarske. (Šehić 2005: 26)

Ratni događaji, koji su se u toku 1918. godine razvijali na štetu centralnih sila, nagovijestili su da se bliži raspad Habsburške Monarhije. U takvim okolnostima jugoslavenski političari su u Zagrebu 8. oktobra 1918. godine osnovali Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, kao političko tijelo naroda koji žive u Hrvatskoj i Slavoniji s Rijekom, Dalmacijom, Bosni i Hercegovini, Istri, Trstu, Kranjskoj, Goričkoj, Štajerskoj, Koruškoj, Bačkoj, Banatu, Baranji i Međumurju. Na sjednicama, održanim u Zagrebu od 17. do 19. oktobra, Narodno vijeće SHS se konstituiralo u centralni organ Države Slovenaca, Hrvata i Srba. U plenum narodnog vijeća SHS iz Bosne i Hercegovine je ušlo 18 predstavnika (Šehić i Tepić 2002: 225). Definitivno oformljenje Države SHS uslijedilo je 29. oktobra 1918, nakon odluke Hrvatskog sabora o raskidanju svih državno-pravnih veza Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom i Austrijskom Carevinom i pristupanju državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Unutrašnje i spoljnopolitičke teškoće u kojima se nalazila Država SHS požurivale su Narodno vijeće da rješenje potraži u stvaranju jugoslavenske države. Na sjednici, održanoj u Zagrebu, 24. novembra, usvojen je zaključak u kojem je istaknuta potreba da se što prije sprovede ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom i da se ono ostvari zajedničkim sporazumom u kojem bi se precizirala pitanja privremenog uređenja nove države, način formiranja ustavotvorne skupštine i donošenje ustava. Konačno, Narodno vijeće je izabralo delegaciju od 28 članova, koja je 27. novembra otputovala u Beograd na pregovore s vladom

Kraljevine Srbije te je 1. novembra 1918. podnijela regentu Aleksandru Karađorđeviću tzv. Adresu, u kojoj su ga pozvali da u ime kralja Petra preuzme vlast u cijeloj zemlji i izrazili želju da se ostvari ujedinjenje Države SHS sa Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata, Slovenaca i da se s predstavnicima vlade Srbije i narodnih stranaka Srbije i Crne Gore obrazuje jedinstveno Narodno predstavništvo i jedinstvena vlada. Odgovarajući na Adresu, Aleksandar je dao izjavu kojom se proglašava ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno “Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca”. Tako je Bosna i Hercegovina, kao sastavni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba, ušla u sastav nove jugoslavenske države. (Išek 1998: 303)

U jednom euforičnom trenutku 1918. godine izgledalo je da su se Južni Slaveni ujedinili: prvog decembra 1918. u Beogradu proglašena je Kraljevina *Srba, Hrvata i Slovenaca*. Bila je to tvorevina isto tako šarolika kao balkanski tepih u koji su kulture i narodi svih proteklih vremena utkali svoje mustre. Pri tome su tri *državotvorna naroda* bila odvojena dubokim historijskim jazom. Način ujedinjenja i brojna neriješena pitanja s kojim su narodi ušli u novu državu (historijska, ekonomsko-politička, vjerska, kulturna...) od početka su opteretila sve sfere života predstavljajući stalni izvor njene nestabilnosti. Za kratko vrijeme nije bilo moguće otkloniti brojne razlike uvjetovane specifičnim razvojem u prethodnom razdoblju. (Šehić i Tepić 2002: 302)

Vidovdanskim ustavom proglašenim 28. juna 1921. godine u Kraljevini SHS bio je ozakonjen nacionalni unitarizam, državni centralizam, monarhistički oblik vladavine i ograničeni parlamentarizam, što je od samog početka dovelo državu u tešku situaciju. Jugoslavenska muslimanska organizacija uspjela je da u Ustav ugradi član 135. (tzv. *Turski paragraf*) kojim se predviđalo da se u slučaju regionalne podjele zemlje sačuva teritorijalna cjelovitost Bosne i Hercegovine u njenim historijskim granicama (Šehić i Tepić 2002: 302). Proglasom od 6. januara 1929. godine kralj Aleksandar Karađorđević zaveo je diktaturu i time preuzeo na sebe sve funkcije države. Da bi izvršio potpunu centralizaciju i unitarizaciju zemlje, on je 3. X 1929. proglasio Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja prema kome je zemlja dobila novi naziv – Kraljevina Jugoslavija (Šehić i Tepić 2002: 303). Umjesto dotadašnje podjele na pokrajine cijela država je bila podijeljena na devet banovina. Historijski prostor Bosne i Hercegovine bio je uključen u okvir susjednih teritorijalnih cjelina – banovina, od kojih su samo dvije formirane na prostoru Bosne i Hercegovine, čime su brisane njene historijske granice. (Šehić i Tepić 2002: 303-304)

U Kraljevini Jugoslaviji glavni problem su bili srpsko-hrvatski odnosi. Ključ za njihovo rješenje – hrvatsko pitanje – nađen je u podjeli vlasti na račun teritorija Bosne i Hercegovine. Sporazumom Cvetković – Maček od 26. augusta 1939. godine bilo je predviđeno stvaranje koalicione vlade i osnivanje Banovine Hrvatske, što je predstavljalo kompromis između hrvatskih i srpskih građanskih krugova o podjeli interesnih sfera i preraspodjeli vlasti (Boban 1965: 412-418). Od obrazovanja autonomne banovine Hrvatske, Kraljevina Jugoslavija nalazila se u procesu preuređenja i otvoreno je pitanje njene državno-pravne reorganizacije. Sporazumom Cvetković – Maček intenzivirane su polemike između srpskih i hrvatskih političkih krugova o pitanju teritorijalne pripadnosti Bosne. Razvile su se čitave teorije koje su dokazivale srpski, odnosno hrvatski karakter Bosne i Hercegovine, a bili su angažirani i pojedini pravni historičari da bi dokazali jednu ili drugu tezu. U tim okolnostima isključivalo se rješenje njenog statusa putem autonomije, pa se razvila snažna akcija u kojoj su probuđeni najekstremniji elementi i sa srpske i hrvatske strane, čiji je cilj bio da se onemogući pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine (Šehić 2003: 41). U takvoj konstalaciji političkih odnosa, Bosna i Hercegovina je predstavljala područje gdje su se najdrastičnije manifestirali postojeći, nezadovoljeni nacionalizmi, koji će već u prvim godinama Drugog svjetskog rata dobiti katastrofalne razmjere. (Šehić 2003: 41)

Agresijom Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju, koja je otpočela 6. aprila 1941. godine bez objave rata, izbio je kratkotrajni aprilski rat, koji je završen slomom jugoslavenske države (Petranović 1980: 184-187). S ciljem pružanja potpore njemačkoj i talijanskoj politici, ustanovljeni su kvislinški sistemi različitog nacionalnog porijekla. Pod okriljem nacističke Njemačke, u Zagrebu je 10. aprila 1941. proglašena Nezavisna Država Hrvatska (NDH), kojoj je Bečkim dogovorom, 20. aprila 1941. Bosna i Hercegovina definitivno prepuštena. (Petranović 1983, knj. I: 49) Zakonskom odredbom od 10. jula 1941. teritorija NDH podijeljena je na 22 upravne jedinice – velike župe čiji su se nazivi podudarali s nazivima župa srednjovjekovne bosanske države, čime se nastojalo istaći *historijsko pravo* i opravdati pretenzije na bosanskohercegovački teritorij (Petranović 1980: 206-207). Od jeseni 1941. naziv Bosna i Hercegovina nije se smio spominjati u javnim sredstvima informiranja, a Bosanska krajina postala je Hrvatska krajina, proglašena *srcem Hrvatske, istorijskim središtem stare hrvatske države*. (Petranović 1983: 57-59)

Godina 1943. predstavljala je odlučnu prekretnicu u toku Drugog svjetskog rata na međunarodnom, ali i unutrašnjem frontu. Nakon dvije najjače neprijateljske ofanzive, glavna operativna grupa NOV na čelu s Vrhovnim štabom prešla je u centralnu Bosnu i Krajinu, gdje je s tamošnjim jedinica-

ma znatno proširila postojeće oslobođene teritorije (Ćemerlić 1968a: 36-37). Da bi se izvršile odgovarajuće pripreme za Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a formiran je odbor, koji se starao za uređenje prostora, smještaj, ishranu i ostale potrebe delegata. Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a počelo je 25. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu u 19 sati, a završeno je 26. novembra u 4 sata ujutro. Osnivačkoj skupštini prisustvovalo je 247 delegata iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, od kojih 193 s pravom glasa (Ćemerlić 1968b: 515). Tu u blještavoj dvorani u kojoj se odvijalo zasjedanje, bila je ranije birtija porodice Gašić, u kojoj su se *pazarnim danom okupljali i pili Glamočani, Kuprešani, Bugojanci, Vakufljani, Jajčani i Sanjani i ispod slike Njegovog Veličanstva i Njegovog Visočanstva žalili se na poreze, prireze, razreze i nareze, na gulikože, finance, lugare i žandarme*. Od 1942. godine tu se nalazio Dom kulture, u kojem su se odvijale političke i kulturne akcije i drugi vidovi života u gradu. Sala je bila svečano ukrašena i dekorisana (Kulenović 1943: 1). Tada je, kako je zabilježio kroničar, *u jeku krvavih bitaka od Soče do Đevđelije, Bosna i Hercegovina, u Mrkonjić-Gradu, nekoliko desetina kilometara od njemačkog garnizona u Banja Luci, ostvarivala san svojih najboljih sinova, ona je birala svoje zemaljsko vijeće. U toj historijskoj noći, sabrali su se na svoju prvu skupštinu najbolji Srbi, najbolji Hrvati, najbolji Muslimani od ravne Posavine do hercegovačkog krša, od drinskih prosjelina do masiva Dinare i bratimeći se ispod slika Tita, Staljina, Čerčila i Ruzvelta kuju sirotici kletoj svijetlu budućnost*. (Kulenović 1943: 1)

Nakon izbora Predsjedništva Skupštine, održano je svečano zasjedanje i pozdravni govori. Predsjednik AVNOJ-a dr. Ivan Ribar u svom je govoru delegatima naglašavao da je *Bosna i Hercegovina bila prva koja je ostvarila jedinstvo Srba, Hrvata, Muslimana, koji stvaraju svoje predstavništvo u zajednici sa ostalim jedinicama federativne i demoratske Jugoslavije, u kojoj Bosna i Hercegovina treba da zauzme ono mjesto koje joj i pripada. Samo tako ona će postati biser u zajednici nove, slobodne Jugoslavije* (Ćemerlić 1968a: 30). U radnom zasjedanju saopćena su dva referata: Rodoljuba Čolakovića *Spoljna i unutrašnja politička situacija* (Ćemerlić 1968a: 33-44) i Osmana Karabegovića: *Značaj ZAVNOBiH-a* (Ćemerlić 1968a: 49-58). Nakon diskusije po referatima izvršen je izbor vijećnika ZAVNOBiH-a (Ćemerlić 1968a: 58-63) i AVNOJ-a (Ćemerlić 1968a: 63-68), izbor Predsjedništva ZAVNOBiH-a (Ćemerlić 1968a: 68-69) i usvojena je Rezolucija (Ćemerlić 1968a: 69-73). U radnom dijelu zasjedanja predstavnici Srba, Hrvata i Muslimana imali su priliku da rezimiraju iskustva prošlosti i da odrede definitivne linije svoje političke borbe za najbližu i dalju budućnost (Ćemerlić 1968a: 45-48).

ZAVNOBiH je formalno konstituiran kao općepolitičko predstavništvo NOP-a Bosne i Hercegovine, ali je u stvarnosti i praksi djelovao kao njen najviši organ vlasti. Odbornici su usvojili *Rezoluciju ZAVNOBiH-a* i *Proglas narodima Bosne i Hercegovine*, u kojima se naglašavalo da ubuduće Bosnu i Hercegovinu i njene narode u zemlji i inostranstvu mogu zastupati i predstavljati samo ZAVNOBiH i AVNOJ (Ćemerlić 1968a: 69-73, 79-82). U glavnom dokumentu ZAVNOBiH-a Rezoluciji istaknuto je da *narodi Bosne i Hercegovine stvaraju, u zajednici sa ostalim narodima novu Demokratsku Federativnu Jugoslaviju slobodnih naroda* te da *narodi BiH kroz svoje jedino političko predstavništvo, ZAVNOBiH, hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska, muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina, u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata* (Ćemerlić 1968a: 73). Na zasjedanju je izabrana delegacija od 58 članova koja će predstavljati Bosnu i Hercegovinu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, 29. novembra 1943. u Jajcu. Istovremeno je konstituirano Predsjedništvo ZAVNOBiH-a, sastavljeno od 31 člana, s dr. Vojislavom Kecmanovićem, ljekarom iz Bijeljine, kao predsjednikom. (Ćemerlić 1968a: 58-62)

Dok su drugi narodi Evrope čekali svoje oslobođenje, narodni predstavnici Bosne i Hercegovine sastali su se na II zasjedanje ZAVNOBiH-a održanom u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. da donesu odluke o izgradnji federalne Bosne i Hercegovine (Borovčanin 1979: 202-204). Na osnovu slobodno izražene volje njenih naroda, a u skladu s odlukama usvojenim na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, kojim je Bosna i Hercegovina priznata ravnopravnom federalnom jedinicom u demokratskoj federalnoj Jugoslaviji, ZAVNOBiH se konstituirao u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo, u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine. Na zasjedanju je doneseno jedanaest odluka, kojima su postavljeni temelji državnosti Bosne i Hercegovine i one su imale ustavno-pravni značaj. (Borovčanin 1979: 204-213)

Odlukama Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, koje je održano u Sarajevu od 26. do 28. aprila 1945, dovršena je izgradnja vlasti Federalne Bosne i Hercegovine. Zakonom o izmjenama i dopunama Odluke o konstituiranju ZAVNOBiH-a, on je prerastao u Narodnu skupštinu BiH, a Zakonom o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine stvorena je njena prva Vlada u novoj državi. (Šehić i Tepić 2002: 318)

Odluke ZAVNOBiH-a potvrđene su i odlukama III zasjedanja AVNOJ-a, najvišeg političkog i zakonodavnog tijela nove Jugoslavije. Usvajanjem Deklaracije o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 29.

novembra 1945, definitivno je ozakonjeno njeno postojanje, a Ustavom koji je donijela Ustavotvorna skupština 31. januara 1946. propisana je i njena organizacija. Bosna i Hercegovina ušla je u sastav FNRJ kao ravnopravna federalna jedinica sa svojim Ustavom, Parlamentom, Vladom i ostalim elementima državnosti i suvereniteta. Narodna Republika Bosna i Hercegovina u cijelosti je dobila svoje državno-pravno ustrojstvo svojim prvim Ustavom, proglašenim 31. decembra 1946. (Čemerlić 1968b: 397)

Tako je Bosna i Hercegovina definitivno izgrađena kao narodna republika, koja je svojom voljom ušla u sastav FNRJ. Time su definitivno ozakonjene ranije usvojene odluke.

Poruke ZAVNOBiH-a postale su temeljna odrednica svih poslijeratnih ustava u Bosni i Hercegovini. Povodom 25. godišnjice ZAVNOBiH-a 1968. godine donesene su odluke o izgradnji Spomen-doma ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu i o obilježavanju 25. novembra kao Dana Republike (Oslobođenja 1968: 1).⁶ Mrkonjić-Grad je povodom tridesete godišnjice ZAVNOBiH-a dobio nekoliko vrijednih privrednih pogona, a ukrašen je 1973. novim zdanjima Spomen-doma i hotela. Objavljena je fotomonografija *Mrkonjić-Grad*, pokrenute mjesečne *Mrkonjićke novine*, štampane razglednice i prvi turistički prospekt. Na Mliništima, gdje je Josip Broz Tito boravio 1942. godine, otvoren je muzej pod vedrim nebom s kompozicijom "ćire", partizanskog voza u kojem se vozio i sam Tito. (Halilović 2017: 10-13)

Otkako je nacionalizam u procesu disolucije Jugoslavije postao dominantna ideologija, u Bosni i Hercegovini počelo je negiranje njenog povijesnog bića, kao i univerzalnih principa ZAVNOBiH-a. Budući da se danas pojednostavljeno predstavlja da su samo Bošnjaci za jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu i za ZAVNOBiH, treba navesti stav hrvatskih intelektualaca iz augusta 1991. u *Promemoriji za spašavanje Republike Bosne i Hercegovine* u kojoj se navodilo: *Bosna i Hercegovina, naša jedina stvarna domovina, formacija je stvorena u povijesnom procesu dugoga trajanja, nastala na plodotvornom tlu dodira triju svjetskih civilizacija i kao zajednički životni i državno-politički prostor triju naroda – hrvatskoga, muslimanskoga i srpskoga. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine, kao izravni eksponent politike srbijanskog rukovodstva, izvršila je nacionalizaciju bosanskohercegovačkog teritorija na kojem živi srpski narod, ne obazirući se na elementarnu volju i pravo hrvatskoga i muslimanskoga naroda na toj istoj teritoriji, te stvorila sve paradržavne strukture, organe i institucije na tim teritorijama. Blokadama u Predsjedništvu, Vladi i Skupštini Bosne i Hercegovine ta stranka je*

⁶U februaru 1969. odluka o 25. novembru kao Danu državnosti Bosne i Hercegovine stupila je na snagu.

nastojala politikom pritisaka i gotova čina ostvariti velikosrpsku ideju da svi Srbi moraju živjeti u istoj državi... (Šehić 2013: 89)

Na zasjedanju Narodne skupštine RS 20. jula 1993. odluke ZAVNOBiH-a proglašene su nevažećim ("Službeni glasnik Republike Srpske", broj: 02-888/93, 20. jula 1993. godine). Takvu odluku nije mogla donijeti jednonacionalna Skupština, nju su mogli donijeti samo predstavnici naroda koji su ih 1943. godine proglasili.

Srpska politička elita od 1992. godine osporava 25. novembar, ali posljednjih godina to čini naročito glasno. Prema Ustavu Bosne i Hercegovine, koji je donesen u Dejtonu, svi zakoni koji su bili na snazi u trenutku stupanja na snagu tog ustava, nastaviti će da važe ukoliko nisu u suprotnosti s novim ustavom i sve dok nadležne institucije ne odluče suprotno. Tako, ovaj zakon se u Federaciji Bosne i Hercegovine nastavio primjenjivati i poslije rata, u kojoj se 25. novembar obilježava kao Dan državnosti, ali ne i u Republici Srpskoj, koja ignorira taj zakon. (Marković 2017)

Rezime

Djela duhovne kulture i civilizacije bosanskohercegovačkog stanovništva pokazivala su njihovu dugu prisutnost na području zemlje. Stoljećima su se tu susretale i prožimale kulture, civilizacije i religije, što je bio jedan od uvjeta za nastanak tolerantnog društva s međusobnim uvažavanjem i poštovanjem. Ono što je predstavljalo tradiciju to je bila njena tolerancija i kontinuitet svih njenih duhovnih i materijalnih vrijednosti. Uprkos brojnim ratovima u prošlosti sakralni objekti su bili pošteđeni uništavanja, zahvaljujući tradiciji bosanskohercegovačkog stanovništva.

Politička historija Bosne i Hercegovine imala je utjecaja na njen etnički i kulturni mozaik, a u njenoj prošlosti smjenjivala su se vremena velikog uspona, ali i propasti i gubljenja političkog identiteta i uključivanja u državne cjeline susjednih država. Taj proces bio je praćen migracionim promjenama koje su imale velikog utjecaja na formiranje etničke i kulturne slike bosanskohercegovačkog društva.

Historijski i društveni karakter zemlje dao joj je trajno obilježje koje su u toku dužeg historijskog razdoblja karakterizirali saradnja i sklad, ali često i sukobi i razdori. Četiri stoljeća u kojima se područje Bosne i Hercegovine nalazilo u okviru Osmanskog Carstva, u historiji Bosne i Hercegovine u najvećoj je mjeri utjecalo na njenu kulturnu i političku strukturu. U periodu kada se Bosna i Hercegovina nalazila u jugoslavenskom državnom okviru prošla je kroz etape razvoja koje su nosile obilježja prethodnih epoha. Poruke ZA-

VNOBiH-a postale su temeljna odrednica svih poslijeratnih ustava u Bosni i Hercegovini. U 2019. godini navršava se 50. godina od kada se 25. novembar obilježava kao Dan Republike Bosne i Hercegovine. Dan državnosti Bosne i Hercegovine sada se obilježava samo u jednom dijelu zemlje, u Federaciji Bosne i Hercegovine, dok je u Republici Srpskoj prisutna namjera da se sva njegova obilježja iz prethodnog vremena u potpunosti izbrišu iz memorije. Otkako je nacionalizam u procesu disolucije Jugoslavije postao dominantna ideologija, u Bosni i Hercegovini počelo je negiranje njenog povijesnog bića, kao i univerzalnih principa ZAVNOBiH-a.

Literatura

Izvori

- Ćemerlić, H. (prir.) (1968a). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti. Knjiga I: 1943–1944*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Ćemerlić, H. (prir.) (1968b). *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine: Dokumenti. Knjiga II: 1945*. Veselin Masleša. Sarajevo.
- Lepsius, J., Bertholdy, A. M., i Thimme, Fr. (ur.) (1925). *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Dokumenten des Auswärtigen Amts*. Bd. 26, 1-2. Berlin.
- Šehić, Z. (2004). *Ekspertni izvještaj Međunarodnom krivičnom sudu u Den Haagu: poglavlje Devastacija vjerskih objekata, 2. novembar 2004 (IT- 01-47)*.

Knjige

- Boban, Lj. (1965). *Sporazum Cvetković–Maček*. Institut društvenih nauka. Beograd.
- Borovčanin, D. (1979). *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. IRO Svjetlost. Sarajevo.
- Cvijić, J. (1908). *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*. Državna štamparija Kraljevine Srbije. Beograd.
- Doutchich, J. (1909). *L' Annessione della Bosnia e dell' Erzegovina e la questione Serba*. Privatno izdanje. Roma.
- Đorđević, D. (1965). *Carinski rat*. Istorijski institut. Beograd.
- Fournier, A. (1909). *Wie wir zu Bosnien kamen. Eine historische Studie*. Verlag vom Christoph Reisser's Söhne. Wien.
- Georgewitsch, W. (1909). *Die serbische Frage*. Deutsche Verlags Anstalt. Stuttgart, Berlin, Leipzig.
- Gladt, K. (1972). *Kaisertraum und Königskrone. Aufstieg und Untergang einer serbischen Dynastie*. Verlag Styria. Graz, Wien, Köln.
- Görke, H. (1909). *Der gegebene Moment*. Verlag vom Christoph Reisser's Söhne. Wien.
- Imamović, M. (1976). *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvoj BiH od 1878.-1914*. IP Svjetlost. Sarajevo.
- Kapidžić, H. (1973). *Hercegovački ustanak*. IP Veselin Masleša. Sarajevo.
- Lončarević, D. (1929). *Jugoslawien Entstehung*. Verlag Amaltea. Zürich.

- Markowitsch, B. (1908). *Die serbische Auffassung der bosnische Frage*. Privatno izdanje. Berlin.
- Petranović, B. (1980). *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Nolit. Beograd.
- Petranović, B. (1983). *Revolucija i kontrarevolucija i Jugoslavija (1941-1945)*, knj. I-II. Rad. Beograd.
- Sax, C. (1909). *Die Wahrheit über die serbische Frage und das Serbentum in Bosnien*. Verlag vom Christoph Reisser's Söhne. Wien, Leipzig.
- Südland, von L. (1943). *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanjâ*. Matica hrvatska. Varaždin.
- Šehić, Z., i Tepić, I. (2002). *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina na geografskim i historijskim kartama*. IP Sejtarija. Sarajevo.
- Šehić, Z. (2007). *U smrt za cara i domovinu. Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1881-1918*. IP Sarajevo Publishing. Sarajevo.
- Šehić, Z. (2013). *Eksperiment u svjetskoj laboratoriji Bosna. Međunarodna diplomatija u vrijeme disolucije SFRJ i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (do Vašingtonskog sporazuma 1994.)*. Dobra knjiga. Sarajevo.
- Šišić, F. (1909). *Nach der Annexion: Erörterungen geographischer, ethnographischer, historischer u. staatsrechtlicher Fragen Herzeg-Bosnien betreffend / ein Vortrag zu Leibach am 14. November 1908 gehalten von Ferd. von Šišić*. Druckerei der kroatischen Rechtspartei. Agram.

Članci

- Halilović, I. (2017). Dan državnosti u gradu koji ne priznaje državu BiH. *Stav*, 23. 11. 2017, 10-13. Preuzeto s: <http://stav.ba/dan-drzavnosti-u-gradu-koji-ne-priznaje-drzavu-bih/>.
- Išek, T. (1998). Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941.). (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države). U: Tepić, I. (ur.) *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (300-337), Bosanski kulturni centar. Sarajevo.
- Juzbašić, Dž. (2002). Pokušaji stvaranja političkog saveza između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini. U: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom* (177-245), Posebna izdanja, knj. CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.
- Juzbašić, Dž. (2009). Aneksija Bosne i Hercegovine i problem donošenja Zemaljskog ustava (Štatuta). *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Poseban otisak, Vol. 36, 183-227.
- Kapidžić, H. (1965). Diskusije o državno-pravnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske vladavine. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, knjiga IV-V, 157-167.
- Kraljačić, T. (1983). Mjere Kalajevog režima na na pacifikaciji ustaničkih oblasti. U: Čemerlić, H. (ur.) *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine, Sarajevo 21-22. X 1982.* (33-45), Posebna izdanja, knj. LXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11. ANUBiH. Sarajevo.
- Kulenović, S. (1943). Bosna je našla svoj put. *Oslobođenje*, Vol. I/1943, br. 4 (15. decembar), 1-2.

- Marković, G. (2017). Borba datumima u BiH. *Novi plamen*, 9. 8. 2017. Preuzeto s: <http://www.noviplamen.net/glavna/borba-datumima-u-bih/>.
- Nilević, B. (1998). Proces afirmacije srednjovjekovne bosanske države. U: Tepić, I. (ur.) *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata (57-80)*, Bosanski kulturni centar. Sarajevo.
- Oslobođenje (1968). Donesene odluke o proglašenju praznika Republike i izgradnji Spomenodoma ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu. *Oslobođenje*, Vol. XXVI (br. 7359), 26. novembar 1968, str. 1.
- Radojčić, N. (1960). Die wichtigsten Darstellungen der Geschichte Bosniens. *Südost-Forschungen*, Vol. XIX, 146-163.
- Šehić, Z. (2002). *Otpor i kolaboracija u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*. U: Bremer, Th. (ur.): *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja (40-52)*, Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz. Bonn.
- Šehić, Z. (2005). Atentat, mobilizacija, rat. *Prilozi*, br. 34, 23-38.
- Šehić, Z. (2008). Vjerski i nacionalni pluralizam bosanskohercegovačkog društva. U: *Simpozij Čovjek i moderni svijet: Sarajevo, 10. april 2008.* (103-109), Univerzitet u Sarajevu. Sarajevo.
- Šehić, Z. (2011). Aneksiona kriza 1908-1909. i njene posljedice na međunarodne odnose. U: Šehić, Z. (ur.) *Naučna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918. održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009.* Zbornik radova (55-85), Filozofski fakultet u Sarajevu. Sarajevo.
- Šehić, Z. (2010). Lajos Thallóczy über die Ereignisse in Bosnien-Herzegowina nach dem Atentat von Sarajevo am 28. Juni 1914. U: Juzbašić, Dž., i Ress, I. (ur.) *Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker: die Entdeckung der Vergangenheit von Bosnien-Herzegowina und die moderne Geschichtswissenschaft (165-171)*, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte. Sarajevo, Budapest.
- Šehić, Z. (2015). Sarajevski atentat 28. juna 1914. Dan koji je promijenio svijet. U: Preljević, V., i Ruthner, C. (prir.) *Dugi pucnji 1914. Događaj – narativ – pamćenje (87-108)*, Vrijeme. Zenica.
- Šunjić, M. (1998). Uništenje srednjovjekovne bosanske države. U: Tepić, I. (ur.) *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata (83-94)*, Bosanski kulturni centar. Sarajevo.
- Wessely, K. (1973). Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien-Herzegowina. U: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918., Bd. 1., Die wirtschaftliche Entwicklung (547-562)*, Der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien.
- Zlatar, B. (1998). Bosna i Hercegovina u okviru Osmanskog carstva. U: Tepić, I. (ur.) *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata (99-131)*, Bosanski kulturni centar. Sarajevo.

HISTORICAL ESTABLISHMENT OF THE STATEHOOD OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

In this article the author indicates the historical turning points which were key for the construction of identity, Bosnian and Herzegovinian specificity and the paradigm of unity in difference. He traces the long genesis of Bosnian and Herzegovinian statehood, from the times of Ban Kulin (r. ca. 1180-1204) during which the medieval Bosnian state was affirmed, experiencing its culmination during the reign of Tvrtko I Kotromanić (r. 1353-1391), when it became a Kingdom (1377). The period of the Ottoman, Austro-Hungarian and the administration of the Kingdom of the Serbs, Croats and the Slovenes, i.e. the Kingdom of Yugoslavia, is observed in the context of international diplomacy, public and secret aspect of national aspirations towards Bosnia and Herzegovina as well as the of methods through which they were realized. The process of the restoration of Bosnian and Herzegovinian statehood is given special attention. The paper demonstrates the process of the dissolution of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia and the attempts to dispute the statehood of Bosnia and Herzegovina, stressing the importance of pro-Bosnian powers that were responsible for the preservation of independence, unity and sovereignty of the internationally recognized state of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: statehood, Bosnia and Herzegovina, ZAVNOBIH, nationalism, ideology

Conclusion

The works of spiritual culture and civilization of the Bosnian and Herzegovinian population have shown their long presence on this territory. Cultures, civilizations and religions have intertwined for centuries, creating a precondition for the creation of a tolerant society with mutual respect and admiration. What represented tradition was the tolerance and continuity of all its spiritual and material values. Despite the numerous wars in the past, sacral buildings were spared of destruction, owing to the tradition of the Bosnian and Herzegovinian population.

The political development of Bosnia and Herzegovina had an influence on the country's ethnic and cultural mosaic, and throughout its history times of

great rise were exchanged with times of failure, loss of political identity and being included within the territories of neighbouring states. This process was followed by migration changes that had a great impact on the formation of the ethnic and cultural image of the Bosnian and Herzegovinian society.

The historical and social character of the country gave it a permanent feature, which was characterized in a longer historical period by cooperation and harmony, but also by conflicts and strife. Four centuries during which the territory of Bosnia and Herzegovina was a part of the Ottoman Empire, influenced heavily the country's cultural and political structure. In the period when Bosnia and Herzegovina was in the Yugoslav state framework, it went through stages of development that bore the marks of previous epochs. The messages of ZAVNOBiH became the basic determinant of all post-war constitutions in Bosnia and Herzegovina. The year 2019 marks the fiftieth anniversary of celebrating 25 November as the day of the Republic of Bosnia and Herzegovina. The Day of Bosnia and Herzegovina's statehood is now only celebrated in one part of the country, in the Federation of Bosnia and Herzegovina, while in the Republic of Srpska there is a conscious tendency to completely erase from memory all of the symbols from previous times. As nationalism became the dominant ideology in Bosnia and Herzegovina as a consequence of the process of Yugoslavia's dissolution, so began the negation of Bosnia and Herzegovina's historical essence as well as the universal principles of ZAVNOBiH.

